

Sigida 20

Farafinfuraw keli : kecogo numan ani kecogo jugu

Farafinfuraw ka ca. Dɔw ka ɲi, nafa tɛ dɔw la, wa dɔw fana bɛ tɔɔɔ lase mɔɔ ma. Kabini lawale la, farafinfuraw ye cen ye (a bɛ bɔ masa kunda ka taa den kunda) Farafinfuraw caman bɛ makoba de ɲɛ. Dɔw nafa ka dɔɔɔ, wa dɔw fana farati ka bon, hali u bɛ se ka kasara lase mɔɔ ma. Farafinfura ni tubabufura fila bɛɛ ka kan ka ta ni hakili ye.

Ni bana ka jugu, a ka fisa ka taa a furakɛ dɔɔɔɔɔɔɔ la.

I kana tɔɔɔ lase den ma. N'aw bɛ fura min ta, aw b'aw jija k'o fura dɔn, k'a tacogo fana dɔn.

Farafinfura minnu bɛ se ka bana furakɛ :

Bana dɔw furakeli la, farafinfura sɛgɛsɛgɛlenw ka ɲi i n'a fɔ tubabufuraw. Tuma dɔw la, farafinfuraw ka fisa ni tubabufuraw ye. U da ka nɔɔɔ, farati t'u la.

Misali la, farafinfura minnu bɛ kɛ ka sɔɔɔɔɔɔɔ ni mura furakɛ, olu ka fisa ni dɔɔɔɔɔɔɔ furaw ye i n'a fɔ siroji.

Ani fana, kinitobitoji, furajiw ani jimafen sukaroma minnu bɛ di denw ma baw fɛ ka kɔɔɔɔɔɔɔ furakɛ, farati t'olu la, wa fana u ka ɲi ni tubabufuraw ye. Ni kɔɔɔɔɔɔɔ ye den mine, fɛn foyi man ɲi a ma ka tɛmɛ jimafenw kan (sɛbɛn ɲɛ 151).

Ka sɔɔɔɔɔɔɔ, mura ani kɔɔɔɔɔɔɔ furakɛ ni farafinfuraw ye, tuma dɔw la, kɔɔɔ t'o la ani fana a da ka di ka tɛmɛ tubabufura kan.

Farafinfuraw tɛ se ka bana bɛɛ furakɛ

Farafinfuraw bɛ se ka bana dɔw kɛɛɛɛɛ. Tubabufuraw fana bɛ dɔw furakɛ ka ɲɛ. N'aw bɛ se, a' bɛ bana gɛlenw furakɛ ni tubabufuraw ye; bana gɛlenw i n'a fɔ sinkɔɔɔkɛɛɛɛɛɛɛ, tetanɔɔɔ, tifoyidi (typhoide), sɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔɔ, belɛni, dilannabanaw ani jibaatɔɔɔbanaw. A' kan'a fɔ k'aw bɛ nin bana ninnu furakɛ fɔɔ ni farafinfura dɔɔɔn ye.

Fura dɔw be yen, a ka gelen k'a don n'u ka ni walima n'u man ni k'a sababu ke u ma segesege tubabu dɔgɔɔɔw fe. O de la :

Ni bana ka jugu, a kanunen don a' ka tubabufura ta, dɔgɔɔɔw ye min yamaruya.

Taabolo kɔɔw ni taabolo kuraw :

Taabolo kura dɔw ka ni ka teme taabolo kɔɔw dɔw kan, nka waati dɔw la, taabolo kɔɔw dɔw fana ka ni kɔsebe. Misali la, denmisenw ni mɔgɔ kɔɔɔbaw ladoncogo kɔɔw ka fisa ni u ladoncogo kura ye.

A te san caman bo, mɔgɔw tun hakili la ko sinji ɔɔɔɔ te den ka balow la. Tipe tun b'u fe. O ko, nɔɔɔɔɔɔɔɔ izinitigiw nana musow hakili yeɔema k'a jira u la k'olu ka nɔɔɔ dilannen de kapɔ denw ma. U ka o kuma te tipe ye, nka muso caman dara u la ka nɔɔɔ dilannen di u denw ma. O kera sababu ye kɔngɔ ni bana ye den caman faga gansan. O de b'a jira ko sinji ɔɔɔɔ te (seben ɔɔ 271).

A' kan'aw ka sigida taabolow ke bolokɔfɔfɔn ye. A' b'u ta k'u dafa n'aw ka hakilina pumanw ye.

Mɔgɔw dalen don hakilina minnu na :

Ni mɔgɔw dara fura min na kɔsebe, o be se ka ke o tigi ka bana fura ye hali n'o y'a ɔɔɔ o bana fura te. Misali la, n delila ka ce do ye min k'o a kungolo b'a dimi. Walasa k'a furake, muso do ye woso kunkuruni d'a ma k'o ye kungolodimi fura pumanba ye. Ce ye o dun dɔɔɔɔ, a ka kungolodimi banna. O la, an be se k'a fo ko fura m'a keneya nka a ka danaya de y'a keneya.

Farafinfura caman be mako ɔɔ nin cogo in de la. O de kama, danaya ɔɔɔɔɔ ka bon bana dɔw furakeli la i n'a fo : dabalibanaw, jatigew, hamiw, muso ka bana dɔw, kurumisenniw, ɔɔɔɔɔɔɔ, yegentu, nɔɔɔkonna, ani kumabin.

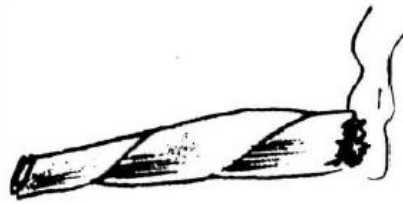
Nin bana bee furakeli la, banabagato minecogo furakeli kela fe, o nafa ka bon. Banabagato minecogo puman furakelikela fe, o be do bo bana dimi na k'a hakili sigi.

Tuma dɔw la, mɔgɔw be da fura dɔw la k'u ta. U be se k'a tigi mako ɔɔ k'a ɔɔɔ a ka bana fura te. Misali la, fura dama dɔw fɔlen don fɔnfɔni ka kinni na :

1. A' be furabulu kenɛ d'a kinda la.

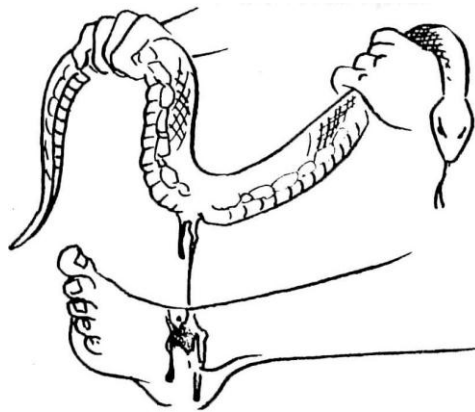
2. A' be sara ke a kinda la.

3. A' be fɔnfɔni yere kin.

4. A' be fɔnfɔni joli k'a kinda la.

Tipe yere la, nin fura ninnu si tɛ fosi jɛ fɔnfɔni baga la. Mɔgo min b'a fɔ ko fɔnfɔni ka kinni ma fen k'ale la k'a sababu ke nin farafinfura ninnu dɔ keli ye, ni y'a segesegɛ, i b'a sɔrɔ sa min y'a kin, baga t'o la. O n'a ta o ta, fura kɔfɔlen ninnu be se ka mago jɛ k'a sababu ke banabaato dalɛn don u la. O danaya kɔsɔn, dɔ be bɔ siran ni dusukun tantanni na, o b'a to sa baga tɛ yelɛ teliya la.

N'o kɛra, farati be dɔgoɣa. Nin bɛɛ la, nin furaw jɔɣɔɣɔ dan dɔnnɛn don barisa an b'a ye ko ninnu bɛɛ kɛlɛn kɔfɛ, sakinda be mɔgo caman faga.

Farafina, an dalɛn don a la ko farafinfura be se ka sa-kin-da furakɛ k'a sɔrɔ farafinfurasi tɛ yɛn min be se ka sakinda ni buntɛnikinda kɛnɛya walima bagama fen wɛrɛ.

O de kama a ka fisa ka sakinda tubabufurakɛ. A' kan'a to safura (pikiri) ka ban aw bolo kɔrɔ cogosi la, sabu la, "bilankɔrɔ jɛ tɛ gan".

Farafinfura mintaw ka jɛ sɔgoɣɔgo, mura ani kɔnɔboli gansan furakɛli la. Ka d'a kanu sɔngo ka nɔgoɣɔ, wa u farati man bon ka tubabufuraw bɔ.

Subagaya :

Siran de b'a to dabali be se mɔɔ la tuma dɔw la.

N'a kera muso min hakili la ko a dabalilen don, a be se ka bana. O bana sababu te foyi were ye ni siran te. An k'a don ko subaga te se mɔɔ la fo n'a ye suyalako dɔ ke i dalen don min na.

Mɔɔ min ma da suya la, subaga te se o tigi la.

Ni mɔɔ dɔw man kene walima ni kuru sigilen don u kɔnɔ i n'a fo biɲɛdimi (seben ɲɛ 123), a be k'u hakili la k'u dabalilen don. O bana suguw ni suya ani jinemoriya te ɲɔɲɔn ɲɛ sira la. Sababu were be o banaw la.

A' kan'aw ka wari tiɲɛ dabalibana furakeli la. A' kana tajurusarabere ta ka subagaw segere barisa kun t'o la. N'aw banana, a' ye t'aw furake dɔɲɔɲɔso la.

Dɔɲɔɲɔso be deɛ bana dɔw la, farafin furakelaw be se k'olu kenɛya. Misali la, wolola bana dɔw ani hakiliwulibana dɔw fo ka se kulusijalagosi ma.

Nininkaliw n'u jabiw an taabolo ani farafinfura dɔw kan :

Dabali jugu kelaw ni subagaw fagali be se k'u ka mɔgo bananenw keneya wa ?	Ayi ! O tɛ se k'u keneya ! A tɛ ben mɔgo ka kojugu kɛ i mɔgo jɔgɔn na
Yala birifini ka kan ka biri fariganbagatɔ la wa ? (misali la, jɔni be mɔgo min na)	Ayi ! O man kan ! Ni farigan be mɔgo la, an ka kan k'a kannankolon bila walasa dɔ ka bɔ fari kalaya la (a' ye seben jɛ 119 lajɛ).
Tijɛ don ko banabagatɔ man kan ka ko wa? (misali la jɔni be denmisen min na).	Ayi ! O tɛ tijɛ ye ! Banabagatɔ bɛɛ ka kan ka ko don o don hali jɔni be denmisen minnu na.
Yala tijɛ don ko shefan dunni be se ka den kɛ daganan ye walima son ?	Ayi dɛɛ ! shefan dunni yɛɛ de ka ji den ma kɔsɛbɛ. Den mako be witamini minnu na, olu caman be sɔrɔ shefan na.
Tijɛ don ko sukaroma fɛnw dunni be kɔnɔnatumu bila denmisenw na wa. ?	Kɔnɔnatumuw tɛ sɔrɔ sukaroma fɛnw fɛ, u be sɔrɔ saniya matarafa baliya de fɛ. Nka tijɛ don ko sukaroma fɛnw dunni be se ka sumu bila denmisenw na ani k'u nugu siri.
A ka ji mɔgo wɔsilen k'i ko wa ?	Ɔwɔ ! Basi t'o la. Nga i b'a to i kɔnɔtijɛ ji ka ja fɔlɔ. Ni mɔgo y'a ko san'a k'a da, O b'a saniya k'a tanga bana jugu caman ma.
Tile joli jiginni kɔfɛ, muso be se k'a ko ?	Muso be se k'a ko a jiginnen dugusajɛ bɛɛ, nga a ka kan k'a ko ji wɔlɔkɔlen na.
Tijɛ don ni : "jakuma ye kalo mine", n'o kalojɛ sigira muso kɔnɔma kan, k'o de be dawolopimibana bila a den na wa?	Ayi ! Tijɛ tɛ. Ni dawolopimi bana be den na, i b'a sɔrɔ a ba tun tɛ kɔgɔwasa dun walima kun werɛw be se ka sɔrɔ a la.

Jibaato man kan ka dumunifen jumenw dun?	Jibaato ka kan ka dumunifen bee dun i n'a fo nakofenw, jiridenw, sogo, nɔɔ, sho ani fen caman werew.
Ko lenburuba ni buyagi ani jiriden werew dunni be mura ni farigan juguya wa ?	Ayi dee, ni mura b'i la walima farigan, a ka ji ka jiriden dun ani ka jiriden nɔɔ min.
Ko ni musokɔɔma taamana sagawolo kan, o b'a to a denw te fari sɔɔ wa ?	Ayi, o te tipe ye. Den mago be dumuni nafama minnu na, ba tun t'olu de sɔɔ.

A be don cogodi ko fura dow ka ji walima u man ji ?

A ka c'a la, fura minnu jensennen don kosebe, olu fanga man bon. Taamasije dow file minnu be se k'aw deme ka fura dow don minnu te foyi je.

Nin fura ninnu kecogow ka ji hali n'a y'a sɔɔ u kecogo n'aw ka yɔɔ taw te kelen ye.

Furakecogo folo : Fura caman ko be fo bana min na, o furaw puman ka dogon.

Misali la, fura caman kofolen don foolo basiginen na, nka u si kelen te mago je. Kɔkɔwasa dunni dɔɔn de be se k'i kisi a ma.

Furakecogo filanan : A ka c'a, la fura kɔkɔmaw ani jiginto furaw puman man ca. U be tɔɔ dɔɔn de lase mɔgɔw ma.

Misali la :

1. Ni kunato ye fonfoni saba dun, k'o b'a ka kuna keneya.
2. Ko dugasogo dunni be npɔɔn (danna) furake.

Nin fura ninnu te bana si furake. Fonfoni dunni yere be se ka bana jugu werew lase mɔgɔw ma.

Furakecogo sabanan : Adamadenw banakotaa walima baganbo be fura dow la. Olu te mako foyi ne, wa u be se ka bana jugu werew lase mog'o ma. Aw kana son nin fura suguw tali ma abada.

Misaliw

1. Ka misibo mu denmisenni w kungolo la, k'o ye kaba fura ye, o be se ka tetanosibana lase u ma, wala bana jugu werew.
2. Sonzanibo walima babo fana te foyi ne tasuma jenidaw la, wa u be bana were lase mog'o ma. Ka misibo mu tege la, o te jalibanaw furake. Adamaden banakotaa wala baganbo dajilen te se ka bana si furake.

Aw kana bo fan si da denyereni bara la barisa a be se ka tetanosibana bila den na.

Furakecogo naaninan : Fen min be bana bila mog'o la, n'a fura be bo o fen kelen na, a ka c'a la o fura numan man ca.

Misaliw :

1. Sumuni be bolo min na, furakelikelaw be gari siri o bolo bolokan na walasa ka sumuni furake.
2. Dow be sa faga k'a bila soda la walasa ka sakinda furake.

Nin feere ninnu bee ye mogow ka miriya gansanw de ye, u te se ka bana foyi furake. A be se ka ke nafa b'u la ni mogow dalen don u la, n'o te, u jogyo foyi te bana gelenw furakeli la.

Den ɲuna Jiginni

Fura min be den ɲuna lawuli, walima tulumafenw dali ɲuna na, nafa foyi t'o la, wa a be se ka tawo werew lase den ma. Den ɲuna jiginni ni kunseme te jogyo ne sira la. ɲuna jiginni ye farikololaji dogoya taamasijne ye, o b'a jira ko ji bota ka ca den farikolo la ka teme a ka ji minta kan. A ka c'a la, o be soro konoboli fe walima konoboli ni fono fila jelen.

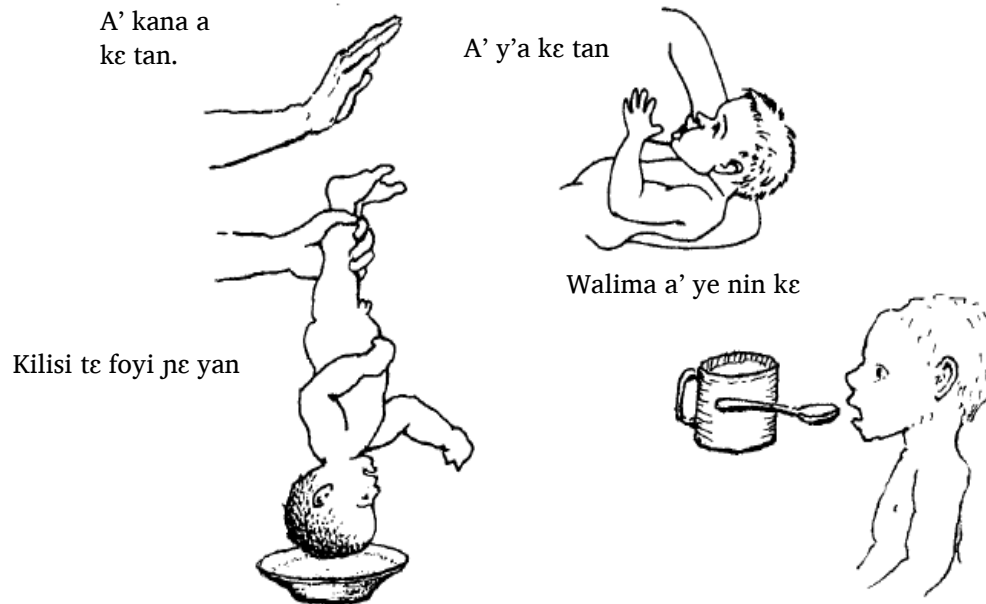
ɲuna jiginni furakecogo :

- 1- Aw be jima fen caman di den ma i n'a fo noko ni jiridenji ani furajiw (aw ye seben ne 229 laje).
- 2- Aw be konoboli ni fono kunw furake (aw ye seben ne 231 ani 238 laje).

Ɗuna jiginnen furakɛcogo

Kunnaƴoni : Ni ɗuna fununnen don, o bɛ se ka kɛ kanjabana taamasinjɛ ye. N'aw y'o ye dɔɔɔn, a' bɛ furakeli damine (seben jɛ 181) san'aw ka taa dɔɔɔɔso la.

Jiri minnu bɛ kɛ ka mɔɔɔ furakɛ :

Jiri caman bɛ yen minnu bɛ se ka furakeli kɛ. Tubabufura caman bɛ bɔ kungo kɔɔɔ jiriw la. O n'a ta bɛɛ, mɔɔɔw b'a jinin ka furakeli kɛ ni jiri dɔw ye k'a sɔɔɔ olu tɛ se ka mɔɔɔ kenɛya, walima u bɛ kɛ bana minnu kama, u t'olu fura ye.

Jiri minnu bɛ ta u takun yɛɛ la, olu man ca. An bɛna jiri dɔw ye sikanna tɛ minnu ka mɔɔɔ furakɛ la.

Jantonyɛɛla ! Ni jiri dɔw tata dama tɛmɛna, u bɛ tɔɔɔba lase mɔɔɔ ma.

Alimu kayikayi (*Datura arborea*)

Nin jiri in buluɔw bɛ furudimi ni kaliya kɔɔɔdimi mada.

Aw bɛ jiri in bulu kelen walima fila cɔɔɔ ka sɔɔɔ k'a tobi kinidun kutu jɛ duuru ji la.

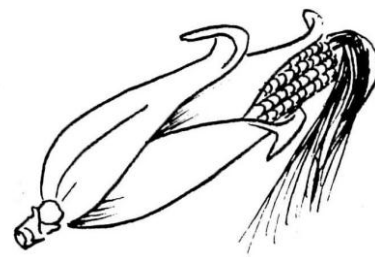
Tata hake : leri naani o leri naani, toniko tan fo toniko tan ni duuru. A be di balikuw dɔɔn de la.

Jantonyerela ! Ni nin jiri in tata dama temena, a be ke бага (pɔɔni) ye. O la, tubabufura de tali ka ni kɔɔdimi na.

Kaba Dasi :

Kaba dasi wulilen ji ka fisa muso kɔɔmaw ka sen funu ma.

A' be se ka kaba dasi bolɔɔ kelen tobilen ji werɔɔ kelen wala werɔɔ fila min. O te baasi lase mɔɔ ma.

Gɔntɛgɛ (*Pachycerius pectin-aboriginu* (cactus)) :

Ni jikalan t'aw bolo ani ni dɔ kalaya cogo t'aw bolo, aw be se ka nin jiri in jɛji ke ka jogindaw ko. A nafa ka bon basi jɔli la kɔɔɛ k'a sabu ke a be jolisira mɔɔn. Aw be se ka dɔ tige ni muru sanuman ye k'a cɔɔkɔ k'a da joli da la.

Ni basi jɔra, aw b'a bolo kunguru dɔ siri joginda la. Leri fila walima leri saba kɔɔɛ, aw b'a foni ka sɔɔ ka joli ko k'a je ni jikalan ni safine ye. Jogindaw fura kɔɔgo werɔɔ ani basi lajɔɔgo werɔɔ be yen.

Manje (*Carica papaya*) :

Witamini caman be manje mɔɔnen na. A be dumuni tɔw yeɔmani mɔɔɔya.

A dunni pininnen don mɔɔɔw fe minnu fanga ka dɔɔn ani sogo ni shɛfan yeɔmani ka gɛlɛn mɔɔ kɔɔɔba minnu kɔɔn. Walasa shɛfan ni sogo ka yeɔma ka jɛ, aw b'u ni manje dun jɔɔn fe. Manje jɛji fana ye kɔɔnɔa tumu fura ye hali n'o y'a sɔɔ tubabufura fanga ka bon n'a ye kɔɔɛɛ.

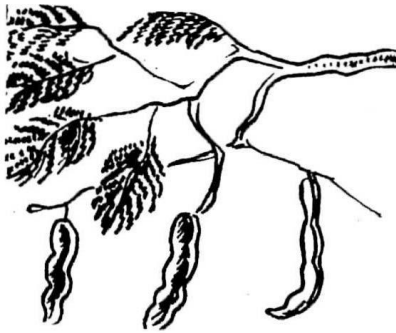

Kɔɔnɔa tumu furakɔɔgo ni manje ye: Aw b'a jɛji bɔ ka se kafeminkutu jɛ saba wala naani ma k'a pagami o jɔɔn hake di la. Aw be sɔɔ k'o bɛ ke boliniɔ kelen kafeji kalaman na. Aw b'o ni rezɛn tulu min jɔɔn fe. N'i ye manje geren tige k'a da kuru la walima sumuni, a b'a to a be nɛ ta jɔna.

Walani (fɛn min bɛ kɛ ka kolo karilen minɛ k'a sigi yɔɔ kelen)

Walani bɛ dilan ni fɛn caman ye. A dilancogo n'a dilan fɛn tɛ kelen ye jamana bɛɛ la. An fɛ yan Mali la, a bɛ dilan ni cɛkala ye walima ɓɔɔ, buwa kala, nɔɔɔɔɔɔ ani nɔɔɔɔɔɔ. Dɔw fana bɛ kolo karilen siri ni finimugu dɔɔɔn ye.

Lysoloma watsoni :

Nin jiri in bɛ kɛ ka kolo karilen minɛ k'a sigi yɔɔ kelen. O sɔɔɔli ka gɛlɛn Mali la nin waati in na.

A dilancogo :

Aw bɛ jiri in fara kilo kelen tobi ji litiri duuru la. Aw b'a to a ka tobi k'a

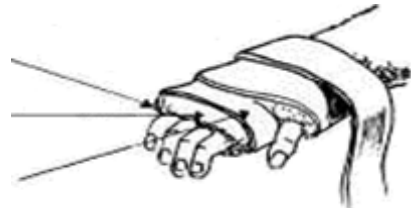
gerɛngerɛn fo k'a tɔ to litiri fila ye. Aw b'a sensɛn ka tila k'a tobi kokura fo a ka simi i ko dɔɔɔɔ. Aw bɛ fini dɔ su o ji la ka sen wala bolo karilen meleke n'o fini ye. A ka fisa walani (sirilan) ka janya walasa kolo tugudaw kana se ka ɓɔ u nɔ na.

Misali la, n'aw bɛ bolokan karilen siri, aw b'a to walani ka bolokala bɛɛ datugu. Aw bɛ bolokɔniw nukun datugubali to walasa aw ka se k'a dɔn n'u jɛ bɛ yɛlɛma

Aw kana sɔn walani(sirilan) ka maga farikolo yɛɛ la.

1. Aw bɛ sen wala bolo karilen siri ni fini magaman dɔ ye.
2. Aw bɛ kɔrimugu dɔɔni da farikolo kan fɔɔ.
3. A' bɛ walani siri ka jɛ w'a kana gerɛntɛ kojugu.

A b'aw hakili to nin yɔɔ in na :

Hali ni walani gerɛntɛlɛn tɛ a daminɛ na, sen wala bolo karilen bɛ se ka funu. O la, ni banabaato ka kuma cayara ko a gerɛntɛlɛn don kojugu ani fana ni bolokɔniw jɛ yɛlɛmana ka kɛ jɛman ye walima lankiriman, aw b'o walani ɓɔ a la ka dɔ wɛɛ siri a la k'a yoba dɔɔni.

Aw kana walani siri abada farikolo yɔɔ dɔ joginnen kan.

Jiri Wɛrɛw

Kunnaƴoni minnu be ƴan jiriw keɓogo kan, olu sɔɖla seɓenw na minnu be kuma bana furake jiriw kan. O seɓenw labenna ENDA Dakar ni u ka dɔɖɔɖɔɖɔ kalansoba fe. Kunnaƴoni dɔw fana sɔɖla farafinfura keɓogo gafe kɔɔ min labenna Genevieve Gillard fe (san 1982), min jensenna Association Française des Volontaires du Progres fe. (AFVP, BP 1010, Dakar).

Jateminɛ : Nin jiri ninnu bee ma segeɓeɓe tubabu dɔɖɔɖɔɖɔw fe. An y'u sɔɖ Ala ni farafinfurakelikelaw ka donniya n'u ka furakeli matarafali sababu. Nin jiri ninnu caman te ta u takun yeɓe la.

Ƴɔɔɔɔɔ (Combretum micrantum) :

Nin jiri in keɓogo ka ca :

- A be farigan ni sumaya keɓe (o la aw be niwakini fana ta). Aw b'a bulu duuru ta fo ka se bulu wolonfila ma, ka cangarabilen bulu duuru ta ka se bulu wolonfila ma, ka kunje bulu tan ta ka se bulu tan ni fila ma. Aw b'o bee tobi ni jɔɔɔɔɔ ye k'a ji min siɓe saba tile kɔɔ.
- Aw b'a ni kunje tobi ji litiri kelen na k'a min. o be kɔɔɔɔɔɔɔ furake.
- Ka dɔ fara sugune keta kan (i n'a fɔ fari funufunu waati la), aw b'a mugu garamu muga ke ji litiri kelen na k'a tobi fo miniti tan ni duuru. Baliku ka kan ka litiri tilance min siɓe saba tile kɔɔ.
- A be dɔ fara ɲunaɲuna ji cayali kan (i n'a fɔ dumuni te sɔn yeɓemani ma waati min). An bɔra k'a dilancogo min ɲefɔ sisan, nin ni o bee keɓogo ye kelen ye. Aw be litiri kelen tilanyɔɔ naaninan min yɔɔɔɔɔ kelen. Miniti tan kɔfe, aw be litiri kelen tilanyɔɔ seginnan min, miniti tan were kɔfe, aw be litiri kelen tilanyɔɔ seginnan were min. O kɔ, don o don aw be litiri tilance min siɓe saba tile kɔɔ fe-ka se tile naani ma.

Jantonyɛɛla ! An ye fura tobiɓogo fen o fen ye, a si kana teme miniti bisaba kan tobiɓi la. Ni furaji min fana ɲe ye sikolɔman ye walima n'a ɲe kera bilenman ye, aw kan'o min.

Cangarabilen (*Combretum glutinosum*) :

Nin jiri in be se ka bana caman furake :

- A be ke farigan ni sumaya fura ye (i n'a fo ɲɔɔbe).
- A be sɔɔsɔɔ furake.(i n'a fo kunje)
- Jolicayabana min minetuma ma men ani fana a man jugu, cangara be se k'o furake. Aw b'a bulu duuru tobi ji litiri kelen na sanga tan ni duuru kɔɔ. A' b'a litiri kelen tilantilan k'a min tile kɔɔ. O waati, a' be kɔkɔ bila.

Kunje (*Gueira senegalensis*) :

Nin jiri be mago caman ɲe :

- A be ke sɔɔsɔɔ fura ye.
- Aw b'a bulu kene garamu mugan da ji litiri kelen wulilen na (i ko lipitɔni kecogo) ka sɔɔ k'a min. Baliku be litiri kelen ke minko duuru ye tile kɔɔ.
- Aw be se ka kunje bulu duuru ni cangarabilen bulu duuru tobi ni ɲɔɔn ye fo miniti naani walima miniti duuru.
- A be sumaya furake, (nka aw be niwakini fana ta.)
- **Banankuben na** : Aw b'a bulu tan tobi k'a min.
- **Furakeli** : N'aw be furakeli ke n'a ye, aw b'a bulu tan ta ka se bulu tan ni fila ma ka cangarabilen ani ɲɔɔbe bulu duuru ka se wolonfila ma ka fara kunjebuluw kan k'o tobi. A be min siɲe saba tile kɔɔ.
- Ka farigan furake, aw b'a ke i ko sumaya furakecogo, nka aw b'a da ji kalan na.
- Ka kɔɔboli furake, aw b'a furabulu tan ni duuru ni ɲɔɔbe tobi ɲɔɔn fe k'a min tile kɔɔ.
- Denbatigi ka kan ka kunje minni matarafa walasa ka ji jigin sin na.

Ɗaaniba (*Lippia chevalieri*) :

Farikolo segen keɓeli :

Aw b'a feere kutuɓe kelen walima a bulu da ji la miniti duuru koɗo ka soɗo k'a kalamanni min dumuni koɓe.

A'y'aw janto a la ! Aw kana fura in tobi walima k'a daji ka teme miniti tan kan. Aw kana furaji minta damateme barisa o be se ka janyoyi lase mogo ma.

Dabadabilen (*Euphorbia hirta*) :

Samiya waati nin jiri in be soɗo farafinna jamana caman na. A be mako caman ne:

Togotogoni be furake n'a ye. Aw b'a jirisun mume laja k'a mugubɗo nka diliw sen t'a la. Aw b'o mugu garamu tan ni duuru tobi ji litiri fila la leri kelen koɗo. Ni buruburu bee sigira jukoro, aw b'a sensen.

A tacogo :

Don folo : A' be litiri tilance ke tako saba ye tile koɗo.

Don filanan ni don sabanan: A' be litiri tilanyoro naaninan ke tako saba ye tile koɗo.

N'aw ye tile fila bila, aw be segin a tali kan.

Mekisiki te (*Chenopodium ambroio*) :

Nin jiri in be soɗo diɓe yoro bee la samiya waatiw.

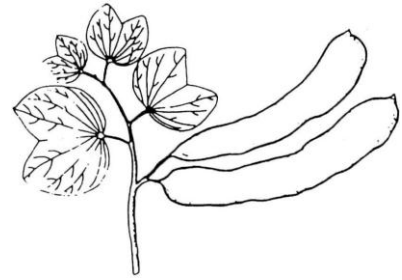
- Ka koɗonatumuw keɓe, aw b'a feere walima a bulu garamu muga da ji litiri kelen wulilen na ka se miniti naani ma. Aw b'a bila buruburu bee ka sigi jukoro, ka soɗo k'a sensen.
- Aw b'a litiri kelen tilan tilanyoro wawo ye. Aw b'o tilan kelen min soɗoma san'aw ka fen were dun. A ' be se ka kaka doko walima tulu fara a kan k'a min koɗobolifura la.

Jantonyerela ! Aw kan'a min ka teme furakelikela ka hake folen kan. A kana di denmisenniwi ni muso koɗomaw ma, ani den be muso minnu sin na.

Nama (*Piliostigma reticulatum*) :

Ƴidimi fura don. A' b'a ni danga bee bulu keɛ kelen kelen ani bulu jalen kelen kelen tilan naani ye. Ka tilan saba saba ta k'olu tobi ɲɔɲɔ fe miniti mugan ɲɔɲɔ. Aw b'aw da wusu n'a ye ka tila k'aw da muguri n'a ji ye. Aw b'a bolo ke ɲi tereke geɛ ye.

Danga (*Ximenia americana*) :

A be ɲindimi keɛ :

Aw b'a dili tobi miniti mugan ɲɔɲɔ ka miniti kelen ke k'aw da wusu.

Aw b'o ke siɲe saba tile ɲɔɲɔ. Aw be ɲama far'a kan k'a tobi.

Gele (*Prosopis africana*) :

A be sumu furake: Aw b'a fara ɲimi k'a da ɲindimito kan.

Ƴidimi fura don : Aw b'aw da wusu a bulu n'a fara tobilen na. Aw be se k'aw da muguri n'a bulu tobilen ji ye.

Gele be tulodimi fana furake: Aw be gele bulu tobi ka tulodimito ko n'a ye, ka sɔɔ ka bulu tobilen do d'a la.

Walasa ka ɲejalandimi furake, aw be gele bulu tobi. N'a mɔɲna, aw b'a jigin k'a bila keɛɛɛ fo buruburu bee ka sigi duguma. O ko, aw b'a sensen ka sɔɔ k'aw ɲe ko k'a ɲe n'a ye. O kɔɛ, a' be sɔɔ k'a ke ɲe na siɲe fila tile ɲɔɲɔ. N'a ma ɲɔɲɔya, a' be ɲedimi tuluni k'a la k'a furake ka ɲe.

Walasa ka wololabanaw furake, Aw be farikolo bee wusu ni geledili tobilen ye.

A be kaba furake: Aw b'a bulu tobi k'aw ko n'a ye sɔɔɔma ni su fo tile tan ni duuru. N' o m'a ban, a be tubabufura ɲini min ka ɲi kaba ma kɔɛɛɛ i n'a fo pomati salisile (pomade salicylée) walima girizeofiliwini (griséofulvine) (a' be seben ɲe 303 laɲe).

Jirikunamani, daw ko Malijirini (*Azadirachta indica*) :

K'i da a bulu niginnen kan, o be kungolodimi keneya.

Koloci ni segen fura don: Aw b'a bulu tobi k'aw ko n'a ye. Waati min aw b'aw ko, aw b'aw farikolo bee tereke kosebe ni bulu tobilen in ye.

Sukolan (*Ocinum basilicum*, Basilic)

A be dumuni yelemani nogyaya, a be kancan fana furake. Aw be nin jiri in bulu garamu tan ni duuru da ji litiri kelen wulilen na ka miniti saba ke. Aw b'a ji kalamanni bolinije kelen min daraka ni tilelafana ani surafana dunnen kofe.

Jantonyerela ! N'a minta fanga bonyana (i n'a fo garamu keme duuru litiri kelen ji la), O be se ka kancan dexe a ka baara la.

Soma (*Anacardium occidentale*) :

Muso kancan ka fura don : A be somoden kelen tilance jimi k'a ji kunu danci danci.

Layi, ni daw b'a wele Tume:

- Sumaya fura don. A' be layi kise saba susubali bila nanc na, k'a wuli k'a min; nga a' ka kan ka niwakini fana ta. Sumaya be se ka mago faga, o de la, banabaato ka kan ka tubabufura fana ta sumaya la (A' ye sumaya furakecogo laje se ben je je la).
- N'aw be keteketeni furake, aw be layi garamu mukan ni duuru susu k'a ke ji wulilen litiri kaari la. Aw b'a dajilen to fo miniti tan. Aw b'a kutupe fila walima je saba di den ma, nka ni den min si te san kelen bo, a' be buwasan sukaroma do fara o ta kan. (A' ye keteketeni furakecogo laje se ben je je la).
- Layiji be se ka kancanatumu furake. A' be layikise den naani tigetige walima k'a susu ka soro k'a ke wereje kelen jima fen do la, i n'a fo ji, nanc walima jiriden nanc ka to k'o min si je kelen tile kanc fo dancun saba.
- A be musoyabanaw furake (se ben je 241 ani 242).

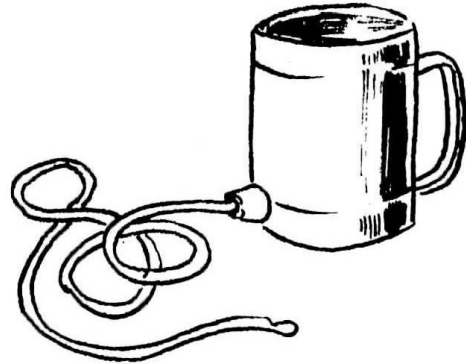

Konkoli ani fiyeli

Nin wale minnu ka kan ka ke kun jumen na?

U man kan ka ke k'a damateme barisa u be se ka tawo
lase mago ma, kerengerennena la fiyeli.

Waati minnu na, Konkoli wala a fiyeli be se ka tawo
lase mago ma, olu file :

- Furudimi wala beleni be mago minnu na, olu man kan ka konkoli wala konfiye ke abada hali n'o y'a soro u ye tile caman ke u te banakotaa soro (aw be seken ne 129 laje).
- A' kana konkoli fura walama konmagaya fura di mago ma konnajioli be mago min na.
- Bana digira mago min na, a' kana o fiye abada barisa a ka c'a la, fiyeli b'a barika ban ka taa a fe.
- Den min te san fila bo, a' kan'o konkoli ko janko k'a fiye.
- Farigan ni konkoli ani farikolo ji dogaya taamasine be denmisenni minnu na, aw kana olu fiye wa, aw kana konkoli fura d'u ma abada, (aw ye sigida 12 laje). A be se ka denmisenni ka farikolola jidese juguya walima ka den yere faga.
- Aw kana konkoli ko ni forontoji ye. O tawo ka bon n'a jeci ye.
- Aw kan'aw yere deli konkoli fura tali la (a' ye konkoli laje, sigida 10, seken ne 198 laje).

Konkoli furaw kacogo numan :

Konkoli be se ka konkoli furake, nka, aw b'a ke ni ji wolkolen gansan ye wala aw be se ka safine doni kanga a ji la.

Ni konkoli ye mago min farikoloji sama, o tigi konkoli be se ka ko ni soro mu minta ye (aw ye sigida 12 laje).

Konfiyelan ni konmagayalan daw file.

Erezen tulu Tomotigi tulu Jiri min tɔɔ sene, o bulu.	Kɔnɔmagayalanw don minnu be mɔɔ jeni jeni. U ka tijeni ka bon ni u jeci ye. A' y'olu ye k'u to yen!
Carbonati Magnesiumlama, a kɔnɔlama ani a Sulfatilama	Kɔnɔmagayalan kɔkɔmaw don.N'aw b'u ta kɔnɔja la, a' kana u caya. A' kana to k'u ta janko ni kɔnɔdimi b'aw la.
Bolola tulu dilannenw	A be ke ka kokotɔw ka kɔnɔja furake. A be lafiya di mɔɔ ma waati kunkuruni na nka a te kɔnɔja furake.

Kɔnɔfiye furaw ni kɔnɔmagaya furaw be se ka ta kun minnu na :

Danfaraba te nin fen fila ni jɔɔɔn ce. Kɔnɔ magaya furaw de fanga ka dɔɔɔn dɔɔni. An kumana fura minnu kan, n'u tata hake ka dɔɔɔn u be kɔnɔ magaya nka n'u fanga bonyara, u be kɔnɔboli bila mɔɔ la.

Ni kɔnɔja be mɔɔ min na, aw be se ka kɔnɔfiye fura kɔkɔmaw dɔɔni dɔɔɔn ta k'aw kɔnɔ magaya. Koko wala kɔnɔja be mɔɔ minnu na, olu be se ka bolola tulu dilannen kafeminkutu je saba fo je wɔɔɔ min aw da waati. A te min k'i to dumuni na abada.

A' be se ka kɔnɔboli lapini ko kelen dɔɔɔn de la. O ye ni bagamafen dɔ sera mɔɔ kɔnɔ, a' ka kan ka kɔnɔko fura fangama d'a ma walasa a ka se k'o labɔ teliya la. A kera kun o kun na, kɔnɔboli fura tali farati ka bon.

Furakise minnu be don mɔɔ banakɔtaa yɔɔ fe, olu be se ka ke ka kɔnɔja furake barisa u be ke sababu ye ka banakɔtaa jalen magaya (seben je 175,382 ani 391).

Kɔnɔja kelecogo numan :

Dumunifen fumanw : Kɔnɔ magayacogo numan ani min te mɔɔ bana, o de ye ka ji caman min ani ka dumunifen fumanw dun i n'a fɔ bananku, ku, woso, shɔni, sebe, sebenugu ani suman minnu bu bee ma bɔ u la (seben je 126). Jiridenw ni nakɔfen caman dunni fana ka ji kɔnɔja ma.

Mɔɔ minnu be dumunifen fumaw dun, olu te tɔɔɔ kɔɔja ni kɔɔnabanaw fe i n'a fɔ mɔɔ minnu ka dumuni dunta be ye dumuni dilannenw ye (minnu dilanna izini na). Walasa ka to ka banakɔtaa sɔɔ nɔɔya la, a' be dumuni dunta fanba ke a' yere ka sumaw n'u bu ye, jiridenw minnu n'u fara be se ka dun.

Kɔɔja keke jiriw file :

- Ka ntomiden daji ka leri mugan ni naani ke ka sɔɔ k'a min.
- K a sinjandili daji k'a min sɔɔma san'aw ka daraka dun. N'o ji banna, aw b'o dili kelenw bila tile la u ka ja, ka sɔɔ k'u daji ko kokura. Tile be fanga segin u la.
- Aw be jaba kuru kelen tigetige k'a balabala miniti tan ka se miniti tan ni duuru ma ji sukaroma na. A ji hake ka kan ke litiri kelen tilako saba ye. Aw dumunikebali b'o ji boliniye kelen min sɔɔma. San'aw k'aw da sufe, aw be je kelen were min.
- A' be lenburukumuni fila bisi teminweri je kelen ji wolokolen na. A' taamato k'o min dɔɔni dɔɔni walasa k'a ka baara teliya.
- A' be « cassia italica » bulu nugumani garamu tan ni duuru lajalén da ji wulilen litiri tilance la. Baliku b'o litiri tilance ke minko saba ye tile kɔɔ. A te teme leri tan kan n'a m'a ka baara ke. Ni kɔɔja banbali don, aw be se k'a kuraya; nka aw kan'a ke ka tugu nɔɔ na.
- N'aw te se ka jiri in laja, aw b'a bulu nugumaniw ko alikoli ji la.
- Aw kan'a di muso kɔɔmaw ma.

Sani aw ka farafinurakelaw ni tinminemusow juguya, a' y'a jini aw n'u ka baara ke nɔɔn fe ka dɔnniyafalenfalen ke.